

УДК 343.9.01

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО ВІД УМИСНИХ УБИВСТВ І УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ ОСОБАМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

Самойлова О.М., здобувач
сектора дослідження проблем запобігання злочинності
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

У статті на основі результатів узагальнення кримінальних справ (матеріалів кримінального провадження) досліджено особу потерпілого від умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку.

Ключові слова: особа потерпілого, умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження, похилий вік.

В статтю на основі результатів обобщення уголовных дел (материалов уголовного производства) исследована личность потерпевшего от умышленных убийств и умышленных тяжких телесных повреждений, совершенных лицами пожилого возраста.

Ключевые слова: личность потерпевшего, умышленные убийства, умышленные тяжкие телесные повреждения, пожилой возраст.

Samoylova O.M. PERSONAL CHARACTERISTICS OF VICTIMS OF INTENTIONAL HOMICIDES AND GRIEVOUS BODILY HARMS, COMMITTED BY ELDERLY PERSONS

The article researches an identity of a victim of intentional homicides and intentional grievous bodily harms, committed by elderly persons, based on generalization of results of criminal cases (materials of criminal proceedings).

Key words: identity of a victim, intentional homicides, intentional grievous bodily harms, elderly age.

Постановка проблеми. Останнім часом усе більше уваги дослідників привертають проблеми віктимології – учення про жертву. Підвищений інтерес учених до особи жертви злочину зумовлений істотною роллю останньої в механізмі вчинення злочинного діяння. Особливо це стосується умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, оскільки в більшості випадків злочинець і жертва виявляються знайомими ще задовго до вчиненого, і саме тому значимість особи та поведінки останньої є очевидними.

Стан дослідження. У різні часи вивченням злочинності осіб похилого віку займалися такі вітчизняні та міжнародні вчені, як А.В. Андрушко, Ю.М. Антонян, О.В. Барсукова, Л.В. Борових, М.В. Войтін, В.В. Тирський, Р.І. Міхеев, П.В. Разумов та ін. Проте в юридичній літературі й дотепер не висвітлювалася віктимологічна характеристика умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку.

Метою статті є вивчення найбільш характерних рис і якостей особи потерпілого від умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку.

Виклад основного матеріалу. Відразу ж зазначимо, що не можна оминати увагою питання щодо застосування у віктимології одразу двох термінів – «жертва» й «потерпілий». Із цього приводу Л.В. Франк писав, що основним терміном для позначення тих, кому заподіяно шкоду злочинним посяганням, повинен усе ж таки залишатися «потерпілий», тобто термін, обраний законодавцем. Однак й інші синоніми цього терміна – особливо «жер-

тва» – можуть бути використані не лише без шкоди для точності викладення тих чи інших положень, а й із більшою користю для тоншого словесного забарвлення багатогранної, суперечливої фігури потерпілого в тому чи іншому контексті [1, с. 9]. Подібною позиції дотримується й низка інших науковців, зазначаючи, що потерпілий у віктимології – частина узагальненого поняття «жертва». Утім у контексті кримінологічної матерії не буде викликати великих заперечень застосування поряд із терміном «жертва злочину» як синоніма терміна «потерпілий від злочину» [2, с. 208]. Вищевикладений підхід до розуміння, використання та співвідношення понять «жертва» й «потерпілий» на сьогодні є домінуючим у кримінологічній науці, і саме такої позиції ми будемо дотримуватися надалі.

У результаті проведеного аналізу матеріалів кримінальних проваджень за ст. ст. 115, 121 Кримінального кодексу України (далі – КК України), учинених особами похилого віку, нами було вивчено 434 потерпілих. Розглянемо структуру особи останнього, виділивши в ній соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки.

Дослідженням установлено, що серед потерпілих за статтю переважають чоловіки: 64,2% (умисне вбивство), 74,2% (умисне тяжке тілесне ушкодження). Частка жінок становить 35,8% і 25,8%, відповідно. Наведемо для порівняння дані раніше проведених досліджень щодо злочинів, що вчиняються в сімейно-побутовій сфері. Вони засвідчили, що в контингенті жертв умисних вбивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених у

сімейно-побутовій сфері, чоловіки становлять за ч. 1 і ч. 2 ст. 115 КК України – 31,7% та 54,4%, відповідно, за ст. 121 КК України – 53,1%. Розподіл жінок за цими самими статтями виявився таким: 68,3%, 45,6% і 46,9%, відповідно [3, с. 131]. Зауважимо, що вищенаведені дані стосуються всіх правопорушень, без окремого виділення тих, які вчинені особами похилого віку. Як бачимо, від аналізованих нами злочинів жінки стають потерпілими майже вдвічі менше. Уважаємо, що наявні суттєві розходження відносно статі потерпілих ще раз підтверджують наявну специфіку аналізованих нами злочинів.

Пояснюючи розподіл потерпілих за статтю, зазначимо, що, безумовно, поведінка чоловіків відрізняється більшою віктимністю, ніж жінок. По-перше, вони мають більше вільного часу, вступають у ширше коло контактів з оточуючими людьми, частіше вживають алкогольні напої та наркотичні речовини [4, с. 39]. По-друге, поведінка чоловіків, порівняно із жінками, зазвичай має більш агресивний характер, що створює обстановку підвищеної ймовірності застосування проти них шкоди в процесі надання протидії.

Аналіз *вікової структури* потерпілих від умисних убивств, учинених особами похилого віку, свідчить про те, що найбільш віктимогенну групу (близько половини) становлять потерпілі віком від 40 до 60 років (49,6%); приблизно кожен третій потерпілий є пенсіонером за віком (60 років і більше) – 28,3%; майже п'яту частину становлять потерпілі 20–40 років (21,4%), зовсім незначна кількість припадає на потерпілих, які не досягли 20 років (0,7%).

Як і від умисних убивств, більше ніж половина потерпілих від умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, становлять особи віком від 40 до 60 років (53,1%); друге місце посідають потерпілі 20–40 років (27,3%); майже кожен п'ятий потерпілий досяг 60 років і більше (18,5%); 1,1% становлять особи, яким на момент учинення злочину було менше ніж 20 років.

Отже, потерпілі від умисних вбивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень здебільшого є молодшими за злочинців. Уважаємо, що це можна пояснити схильністю осіб похилого віку до докорів, повчань, наставлень, які, як правило, спрямовані до молодших за віком. Такі «уроки» часто стають основою конфлікту, який закінчується застосуванням сили.

Крім цього, варто звернути увагу на те, що пенсіонерів за віком, потерпілих від умисних убивств, у півтора рази більше, ніж від умисних тяжких тілесних ушкоджень. По-перше, це можна пояснити слабким станом здоров'я зазначених осіб, через що отримані ушкодження з більшою ймовірністю, ніж у молодих, можуть призвести до настання смерті. По-друге, особи похилого віку нерідко стають жертвами умисних убивств, учинених із корисливих мотивів. Старі люди, особливо самотні, не становлять серйозної перешкоди для злочинців, оскільки не в змозі чинити їм опір, а тому саме їх обирають для вчинення крадіжок, грабежів та умисних вбивств із корисливих мотивів. Показовим у цьому ви-

падку є архівне кримінальне провадження, розглянуте апеляційним судом Полтавської області. 63-річний винний А. з метою крадіжки чужого майна проник у житловий будинок, у якому мешкала 89-річна потерпіла К. Заволодівши іконами, А. став обшукувати помешкання з метою знайти й викрасти інші цінності. Помітивши через вікно, що остання заходить до будинку та може його викрити, ударив її сокирою по голові, від чого К. втратила свідомість. Заволодівши майном, винний помітив, що потерпіла подає ознаки життя, наніс їй ще два удари обухом сокири, від чого К. померла [5].

За *рівнем освіти* основну масу потерпілих становлять особи з базовою середньою й середньою освітою – 78,0% і 80,6%, відповідно; середню спеціальну освіту мають 12,4% і 16,3% осіб, відповідно. Досить незначний відсоток становлять неграмотні особи, особи з початковою освітою – 5,4% та 2,0%, відповідно; особи, що мають вищу, базову вищу освіту, – 4,2% та 1,1%, відповідно. Як бачимо, аналізовані нами потерпілі характеризуються невисоким освітнім, а отже, і пов'язаним із ним культурним рівнем. Особи з низьким культурним рівнем зазвичай менш стримані у своїх виявах і бажаннях, відзначаються помітною агресивністю, тому з більшою ймовірністю можуть викликати відповідну реакцію на свою поведінку, що призводить до заподіяння їм шкоди. Крім цього, низький рівень освіти й культури призводить до неспроможності оцінити обстановку та можливі наслідки поведінки, небажання звернутися за захистом до компетентних органів, які захищають інтереси особи [4, с. 319]. Вочевидь, що такі якості і властивості особи значно підвищують її віктимність. Разом із тим звернімо увагу на те, що освітній рівень потерпілих і злочинців переважно виявляється приблизно рівним.

Продовжуючи розгляд соціально-демографічних ознак потерпілого від умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених особами похилого віку, зупинимося на їхньому *сімейному стані*. Так, близько половини потерпілих на момент учинення злочину були одружені або перебували у фактичних шлюбних відносинах (44,9% та 48,5%, відповідно). Неодруженими й розлученими виявилися 43,8% та 40,1%, відповідно; ще 7,9% і 2,8% потерпілих були вдівцями (вдовами), щодо 3,4% та 8,6% осіб сімейний стан встановити не вдалося.

Вивчення *соціального становища й роду занять* потерпілих дало змогу встановити, що основна частина аналізованих нами осіб ніде не працювала й не навчалася (43,4% та 50,0%, відповідно); близько третини потерпілих становили працюючі особи, якими в більшості виявилися низькокваліфіковані робітники (30,6% і 31,0%, відповідно). Децю меншу за кількістю групу становили пенсіонери (25,0% та 17,5%, відповідно), зовсім незначну частку – учні шкіл, технікумів, студенти ВНЗ (1,0% та 1,5%, відповідно). Отже, серед указаних потерпілих переважають особи, не зайняті суспільно корисною працею. Зазначаємо, що близько половини з них, за нашими даними, навіть не намагалися знайти роботу,

зловживали спиртними напоями, вели аморальний спосіб життя, що, безумовно, сприяло значному підвищенню їхньої віктимності.

Дослідження також засвідчило, що потерпілими від умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку, здебільшого ставали мешканці сіл та селищ (47,5% та 65,5% осіб, відповідно). Для села більшою мірою, порівняно з містом, характерна ситуація, коли значна частина конфліктів залишається поза кримінально-правовою системою й вирішується в середовищі, де вони виникли. Практика свідчить, що суспільна думка мешканців села іноді не лише не підтримує, а й навіть засуджує осіб, які повідомили про злочини, які вчинені «своїми» [6, с. 17–18]. З'ясовано, що близько 15% потерпілих від зазначених злочинів раніше вже зазнавали насильства, проте не зверталися за допомогою до відповідних правоохоронних органів. Показовим убачається архівне кримінальне провадження, розглянуте Броварським міськрайонним судом Київської області. 63-річний винний Т. мешкав зі своєю матір'ю, 84-річною потерпілою М. Винний зловживав спиртними напоями, вів аморальний спосіб життя, бив матір і постійно погрожував, що позбавить її життя. Потерпіла не раз після сварок і побиття приходила до сусідів та просила про допомогу, однак до правоохоронних органів не зверталася. Під час чергового побиття винний заподіяв М. не менше ніж сім ударів кулаком у ділянку обличчя та голови, від чого потерпіла померла [7].

Важливе значення в розумінні механізму віктимізації особи має з'ясування й аналіз взаємин потерпілого з особою, яка вчинила злочин. Так, ученими встановлено 19 видів зв'язків, які існували між потерпілими та злочинцями до вчинення вбивства [8, с. 43]. Наше дослідження виявило, що раніше знайомими з потерпілими вбивць було 90,0%, а злочинців, винних у спричиненні тяжких

тілесних ушкоджень, – 86,5%. Установлено, що 27,0% і 15,8% були подружжям або співмешканцями, 23,6% та 32,8% становили родичі – мати (батько), дочка (син), брат (сестра) тощо; приятелями й сусідами виявилися 39,4% і 37,9% осіб. Малознайомими та незнайомими виявилися 10,0% і 13,5% осіб, відповідно (див. рис. 1).

Отже, близько половини потерпілих від умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень перебували в родинних стосунках зі злочинцем, а понад третина були добре знайомими. У зв'язку з цим викликає інтерес характер взаємин між злочинцем і потерпілим до вчинення злочину. Так, більшість потерпілих, зокрема 58,4% та 66,7%, перебували в довготривалих неприязних або конфліктних стосунках із винним, тому, вочевидь, що в таких випадках злочин був результатом тривалого розвитку подій, поступового загострення обстановки [9, с. 118]. Крім цього, видається цікавим, що 22,3% та 15,7% осіб підтримували добрі або навіть приятельські стосунки.

Переходячи до розгляду кримінально-правових ознак особи потерпілого, зазначимо, що більшість із них на момент учинення злочину не мали *судимості* – 76,7% і 75,3% осіб. Лише 3,3% та 4,7% потерпілих уважалися судимими, ще 2,7% і 1,4% притягувалися до адміністративної відповідальності, стосовно решти потерпілих інформацію щодо судимості отримати не вдалося.

За нашими даними, більшість потерпілих були здатні чинити опір злочинцю – 71,5% та 86,1%, відповідно. Решта осіб – 14,3% і 9,2% – були не здатні до протистояння злочинцю внаслідок похилого або малолітнього віку; 9,6% та 2,6% осіб у момент учинення злочину спали; ще 4,6% і 2,1%, відповідно, не були здатні до опору внаслідок незадовільного стану здоров'я.

Значна частина потерпілих у момент учинення злочину перебувала у стані алкоголь-

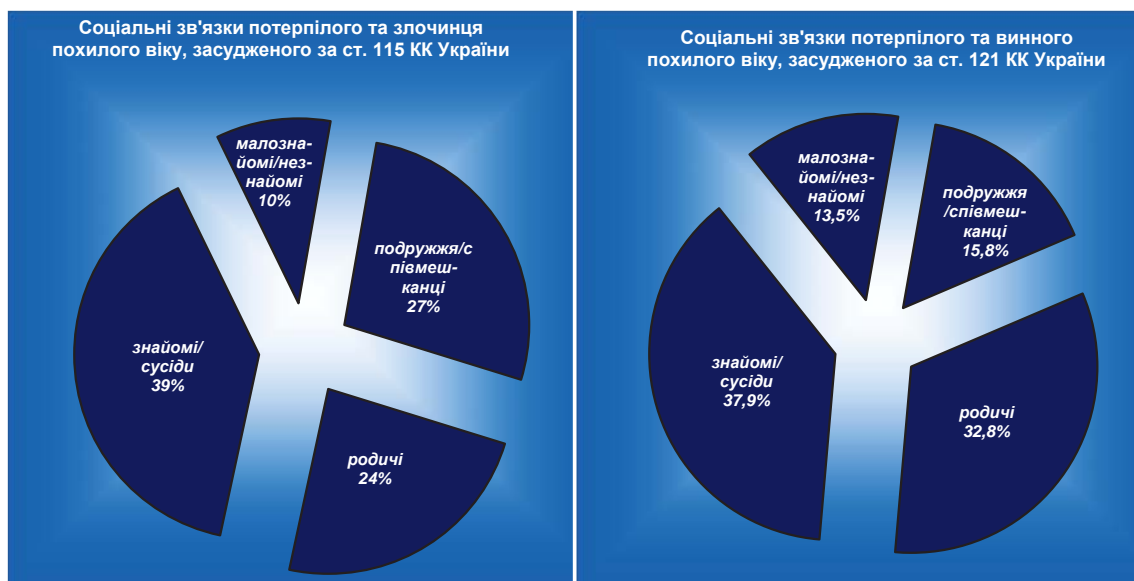

Рис. 1. Соціальні зв'язки потерпілих і злочинців похилого віку, засуджених за вчинення умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень

ного сп'яніння (61,2% та 57,7%, відповідно). Уживання алкоголю, як відомо, суттєво впливає на здатність адекватно оцінювати ситуацію, захищати себе і є значущим віктимогенним чинником злочину. У більшості випадків (близько 70%) безпосередньо перед учиненим злочином потерпілі вживали спиртні напої разом із винним.

Під час дослідження встановлено, що безпосередньо перед учиненням злочину в більшості випадків між винним і потерпілим відбувалася сварка, причому ініціатором сварки в майже половині випадків ставав саме потерпілий. Між тим зазначимо, що в механізмі вчинення злочину нерідко ролі злочинця й жертви переплітаються настільки, що різниця між ними є важковловимою, оскільки лише випадок вирішує, хто стане злочинцем, а хто жертвою. Ці ролі можуть взаємозамінюватися та поєднуватися в одній особі. Наприклад, у ситуації, пов'язаних із бійками, коли сторони взаємно заподіюють шкоду одна одній. Це так звана «інверсія ролей» [10, с. 141]. Покажемо у цьому випадку видається архівне кримінальне провадження, розглянуте Фрунзенським районним судом м. Харкова. Так, після спільного розпиття алкогольних напоїв потерпілий М. розпочав сварку та завдав 70-річному винному С. удар кулаком в обличчя, після чого став штовхати його в бік дивана. Винний С. ухопився за ручку ящика кухонного стола, від чого з нього на підлогу висипалися кухонні приладдя. Потерпілий звалив винного на диван і почав душити, тоді С. узяв із підлоги перший-ліпший предмет, яким виявився кухонним ніж, і почав задавати ним удари М., від чого настала його смерть [11]. Як бачимо, у злочинній ситуації опиняється й діє не лише злочинець, а й потерпілий, який, як справедливо відмічає О.Ю. Юрченко, з тих чи інших обставин об'єктивного чи суб'єктивного характеру стає начебто «співучасником» винного в тому значенні, що вони обидва втягнені в злочинний процес і кожний відіграє в ньому свою певну роль. Саме від характеру тієї чи іншої поведінки потерпілого іноді залежить виникнення й розвиток усієї конкретної життєвої ситуації [12, с. 65–66].

На жаль, морально-психологічну характеристику потерпілих від аналізованих злочинів у достатньому обсязі розкрити не вдалося, оскільки відповідні дані в матеріалах кримінальних проваджень у більшості випадків були відсутніми. Однак зазначимо, що 33,1% та 24,7% потерпілих систематично вживали алкогольні напої, вели аморальний спосіб життя, нерідко влаштовували скандали й бійки, погрожували та ображали як винного, так і членів його родини, тим самим провокуючи конфлікти й насильство стосовно себе. Додамо, що серед форм віктимної поведінки, які передують убивству, саме провокація необхідно виділити особливо. З віктимологічних позицій провокацією визнається така неналежна поведінка жертви, яка викликає відповідну реакцію суб'єкта, що виражається в протиправних діях [13, с. 23]. Провокації в тій чи іншій формі частіше за все мають тривалий характер і протікають у межах

конфліктних ситуацій. Довготривалий неприємний вплив на психіку людини «акумуляує» в ній ненависть, яка в результаті може призвести до того, що будь-який дрібний інцидент породжує бурхливу реакцію [14, с. 68]. У психологічній літературі відмічається, що неправомірною або іншою аморальною поведінкою потерпілого викликає в особи, котра вчиняє злочин, сильні емоційні переживання, що знижує її самоконтроль, зумовлює звуження інтелектуальних процесів, послаблює або зовсім припиняє критичну діяльність мислення, послаблює волю [15, с. 376]. Постійна неправомірною поведінкою є типовою для потерпілих, які є найближчими членами родини. Вочевидь, потерпілі впевнені в тому, що сімейні традиції утримуватимуть провокованого від насильства [16, с. 125]. Як приклад наведемо архівне кримінальне провадження, розглянуте Снігурівським районним судом Миколаївської області. 65-річний винний П. зробив зауваження дочці Г. з приводу того, що вона знову напилася. У відповідь Г. почала брутально лягтися, погрожувати П., а потім плюнула йому в обличчя і сказала: «Пила й буду пити». Це обурило винного, він схопив кухонний ніж і наніс Г. удар у живіт і 2 удари в шию, після чого настала її смерть. Із матеріалів архівного кримінального провадження стало відомо, що потерпіла дуже погано ставилася до матері, брата, батька, постійно погрожувала їм, біла, зловживала спиртними напоями, ніде не працювала. Рідні не раз скаржилися на неї в міліцію та голові сільської ради [17]. Як бачимо, у цьому випадку для виникнення конфлікту, що склався на ґрунті наявного тривалого конфліктного стану, було достатньо досить незначного приводу.

Результати дослідження також засвідчили, що близько 7,0% і 2,0% осіб не мали постійного місця проживання. Ведення такого способу життя, як правило, поєднується із пияцтвом і вживанням наркотиків. Відмітимо, що в зазначених осіб дуже швидко відбувається деформація особистості й виникає антисуспільна спрямованість. Їхня поведінка відрізняється агресією, запальністю, нестриманістю, прагненням вирішувати суперечності із позиції сили. Серед індивідуально-психологічних особливостей необхідно відмітити низький рівень інтеріоризації соціальних норм, тобто ці норми слабо та далеко не завжди є внутрішніми регуляторами їхньої поведінки. Вочевидь, грань між злочинністю або віктимністю в цьому випадку є дуже розмитою, тобто вищевказані обставини значно підвищують як криміналізацію вказаних осіб, так і їх віктимізацію.

Висновки. Усебічне розкриття й аналіз структури особи потерпілого від умисних убивств і умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинені особами похилого віку, мають важливе теоретичне і практичне значення, оскільки дають змогу не лише глибше з'ясувати детермінанти досліджуваних злочинів, а й розробити й запропонувати дієві заходи запобігання їм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л.В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – 240 с.
2. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / кол. авторів ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. – Х. : Кроссроуд, 2008. – 364 с.
3. Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері / Б.М. Головкін. – Х. : Нове слово, 2004. – 252 с.
4. Кримінологічна віктимологія : [навч. посіб.] / [С.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.] ; за заг. ред. О.М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
5. Архів Апеляційного суду Полтавської області за 2003 рік. Кримінальне провадження № 1-17/2003 р.
6. Забрянский Г.И. Городская и сельская виктимизация: сходство и различия / Г.И. Забрянский // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью : сб. науч. тр. – Иркутск : Иркутск. ун-т, 1988. – С. 15–22.
7. Архів Броварського міськрайонного суду Київської області за 2010 рік. Кримінальне провадження № 1-284/2010 р.
8. Минская В.С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В.С. Минская, Г.И. Чечель. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1988. – 152 с.
9. Ривман Д.В. Криминальная виктимология / Д.В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
10. Криминология : [учебник] / под ред. В.Н. Бурлакова, Н.М. Кропачева. – СПб. : Санкт-Петерб. гос. ун-т, Питер, 2003. – 432 с.
11. Архів Фрунзенського районного суду м. Харкова за 2011 рік. Кримінальне провадження № 1-290/2011 р.
12. Юрченко О.Ю. Роль віктимної поведінки потерплих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О.Ю. Юрченко ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 188 с.
13. Говорухина Е.В. Понятие и правовые последствия провокации в уголовном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Е.В. Говорухина ; РЮИ МВД России. – Ростов-на-Дону, 2002. – 30 с.
14. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления : [учеб. пособ.] / Ю.М. Антонян. – М. : ВШ МВД СССР, 1973. – 72 с.
15. Общая психология : [учебник] / под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1977. – 479 с.
16. Антонян Ю.М. Криминология. Избранные лекции / Ю.М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – 448 с.
17. Архів Снігурівського районного суду Миколаївської області за 2005 рік. Кримінальне провадження № 1-152/2005 р.